

TÜRKİYE'DE İLKÖĞRETİM VE ORTAÖĞRETİM GENÇLİĞİ ARASINDA ESRAR KULLANIM YAYGINLIĞI

Cannabis Use Prevalence Among Primary and Secondary School Children in Turkey

Dr. Kültegin Ögel¹, Dr. Şükrü Uğuz², Dr. Aytekin Sır³, Dr. Çınar Yenilmez⁴, Dr. Müge Tamar⁵, Dr. Aytül Çorapçioğlu⁶, Dr. Orhan Doğan⁷, Dr. Şenel Tot⁸, Dr. Mustafa Bilici⁹, Dr. Defne Tamar¹⁰, Dr. Cüneyt Evren¹⁰, Psk. Olcay Liman¹¹

ÖZET

Amaç: Bu araştırmada amaç, ilköğretim ve ortaöğretim öğrencileri arasında esrar kullanım sıklığını saptamak, kullanıcıların özelliklerini, bilgi, tutum ve davranışlarını öğrenmektir.

Yöntem: Araştırmaya Türkiye'nin farklı coğrafi bölgelerinden seçilen 9 büyük il alınmıştır. Toplam 11.989 ilköğretim, 12.270 ortaöğretim öğrencisine anket uygulanmıştır.

Bulgular: İlköğretim öğrencileri arasında esrar kullanımı %1.2, ortaöğretim öğrencilerinde ise %4.0 olarak saptanmıştır. Cinsiyete göre esrar kullanım sıklığına bakıldığında; erkeklerde esrar kullanımının üç kat daha fazla olduğu saptanmıştır. Esrar kullanan öğrencilerin ailelerinin gelir düzeyleri açısından önemli bir fark bulunmamıştır. İlk olarak esrar deneme yaşı ortalaması; ilköğretimde 12.8 ± 1. yıldır. Bu ortalama kızlarda 12.7 ± 1.3, erkeklerde 12.9 ± 1.7'dir. Ortaöğretim öğrencileri arasında ilk olarak esrar deneme yaşı ortalaması ise 13.8 ± 1.9 yıl olup, bu ortalama kızlarda 14.0±1.8, erkeklerde 13.7± 1.9 yıl olarak bulunmuştur. Esrar kullandığını belirten öğrencilerde sigara, alkol ve diğer maddelerin kullanımı yaygındır.

Sonuç: Araştırmamızda, erkeklerde esrar kullanım sıklığının daha yüksek olup, esrar kullananlarda diğer maddelerin kullanımının yaygın olduğu ve çevrenin esrar kullanımında önemli bir etkiye sahip olduğu saptanmıştır.

Anahtar kelimeler: Esrar kullanımı, yaygınlık, epidemioloji.

Bağımlılık Dergisi 2003; 4: 15-19

SUMMARY

Objective: In this research, our objective was to find out the prevalence of cannabis use among primary and secondary school students, the characteristics of cannabis users, attitudes towards cannabis and behaviour patterns among cannabis users.

Method: The study was conducted in 9 big cities of from different regions of Turkey. A self-rating form was applied to 11.989 primary and 12.270 secondary school children.

Results: It was found that the existence of cannabis use was 1.2% among primary school students and 4% among secondary school students. The prevalence of cannabis use prevalence was three times higher in boys than girls. No significant differences were found, regarding the socioeconomic status of the families whose children used cannabis. The average age of cannabis use for the first time were 12.8±1.6 years among primary school students. This average was 12.7± 1.3 years for females and 12.9± 1.7 years for males. The average age of to cannabis use for the first time among secondary school students was 13.8± 1.9, 14.0± 1.8 years in females and 13.7± 1.9 years in males. Cigarette, smoking, the use of alcohol and other drugs more prevalent among the cannabis users.

Conclusion: We found that cannabis use among males was higher and use of other drugs was common among the cannabis users. It was also found that environment had an effect on cannabis use.

Key words: Cannabis use, prevalence, epidemiology

Journal of Dependence 2003; 4: 15-19

¹ Doç. Dr. Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi

² Yrd. Doç. Dr. Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi

³ Doç. Dr. Dicle Üniversitesi Tıp Fakültesi

⁴ Yrd. Doç. Dr. Osman Gazi Üniversitesi Tıp Fakültesi

⁵ Doç. Dr. Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi

⁶ Doç. Dr. Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi

⁷ Prof. Dr. Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi

⁸ Yrd. Doç. Dr. Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi

⁹ Doç. Dr. Karadeniz Teknik Üniversitesi Tıp Fakültesi

¹⁰ Uzm. Dr. Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi

¹¹ Psk. Yeniden Sağlık ve Eğitim Derneği

Yazışma Adresi / Address reprint requests to: Yazışma Adresi: Doç. Dr. Kültegin Ögel, Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi UMATEM Kliniği
Bakırköy – İstanbul - TURKEY Elektronik Posta Adresi / E-mail address: ogelk@superonline.com Telefon / Phone: +90 (212) 543 65 65

Kabul tarihi / Date of acceptance: 19 Mart 2003 / March 19, 2003

GİRİŞ

İlkel toplumlardan bu yana giderek kullanımının yaygınlaşarak uluslararası bir soruna haline gelen esrar, bütün dünyada beklenmedik bir önem kazanmıştır. Ancak toplumun gençlik kesimi, çağlarının kendine özgü toplumsal, biyolojik ve psikolojik özellikleri nedeni ile tüm dünyada risk grubu olarak ele alınmaktadır. Esrar dünyanın bir çok yerinde olduğu gibi ülkemizde de kullanımı yaygın olan bir maddedir.

Brezilya'da 1986'da sosyoekonomik seviyesi düşük olan gençlerde madde kullanım sıklığını araştırmayı amaçlayan araştırmada, gençlerin %3.6'sının esrar kullandığı saptanmıştır. Uçucu madde kullanan gençlerin içinde ise esrar kullanımının %12.8 oranında olduğu araştırmanın diğer bulgularındandır (1).

Finli 6400 öğrenci üzerinde yapılan araştırma sonuçlarına göre tıpkı Amerika'daki gibi en yaygın olarak kullanılan yasa dışı maddenin esrar olduğu bulunmuştur. Finli öğrencilerde yasa dışı madde kullanımı %5'dir (2).

Avustralya'da genç yetişkinlerde esrar bağımlılığını araştırmayı amaçlayan çalışmanın sonuçlarına göre, hayat boyu esrar kullanımı %59, haftada en az bir kere kullanım %17 olarak saptanmıştır. Gençlerin %7'si esrar bağımlılığı kriterlerine uymaktadır (3).

Yaklaşık 29 ülkede 1995 yılında yürütülen ESPAD çalışmasının sonuçlarını inceleyecek olursak; yaşam boyu en az bir kez esrar kullanımı %12'dir. Bu oran İngiltere'de %41, İrlanda'da %37, İtalya'da %19, Danimarka'da %17, Ukrayna'da %14, Polonya'da %8, İsveç'de %6, Finlandiya'da %5, Norveç'de %6, Türkiye'de %4, Macaristan'da %4 olarak saptanmıştır (4).

A.B.D 'de geliştirilen ve öğrencilerde madde kullanım sıklığını araştırmayı amaçlayan "Monitoring the Future" çalışmasının 1998 yılı verilerine göre öğrencilerin %22.8'inin son bir ay içinde esrar kullandığı saptanmıştır (5).

Türkiye'de esrar kullanım sıklığının daha düşük olduğu gözlenmektedir. İstanbul'da 1991 yılında lise öğrencileri arasında yapılan bir çalışmada yaşam boyu en az bir esrar kullanımı %0.7, sigara ve alkol dışında herhangi bir maddenin kullanımı %2.6 olarak bulunmuştur (6). Yine İstanbul'da 1996 yılında yapılan araştırmada yaşam boyu esrar kullanımı %4.2'dir (7). Türkiye genelinde 1998 yılında yürütülen ve lise öğrencilerinde sigara, alkol ve madde kullanım yaygınlığını araştıran SAMAY (Lise Gençleri Arasında Sigara, Alkol ve Madde Kullanım Yaygınlığı/1998) isimli araştır-

manın sonuçlarına göre ise öğrencilerin %3.6'sı esrar kullandığını belirtmiştir (8). Sivas ilinde 476 lise öğrencisinin %1.9'unun esrar kullandığı, ilk olarak esrar deneme yaşının en yüksek oranda 14 yaş grubunda olduğu saptanmıştır (9).

Türkiye'de yapılan araştırmaların hepsi ortaöğretim öğrencileri arasında olup, ilköğretim öğrencileri değerlendirmeye alınmamıştır. Bu araştırmada amaç, ilköğretim ve ortaöğretim gençleri arasında esrar kullanım yaygınlığını saptamak, kullanıcıların özelliklerini, bilgi, tutum ve davranışlarını öğrenmektir.

YÖNTEM

Araştırmaya Türkiye'nin farklı coğrafi bölgelerinden seçilen 9 büyük il alınmıştır. Örneklem seçiminde ildeki öğrenci sayısı belirleyici olmuştur. Örneklem seçiminde ilköğretim için ildeki altıncı sınıflar, ortaöğretim için lise ikinci sınıf öğrenci sayısı temel alınmıştır. Öğrenci sayısının 50.000'den az olduğu illerde 1250, öğrenci sayısının 50.000'den fazla olduğu illerde 2500 öğrenci hedef kitle olarak seçilmiştir. Araştırma sınıf düzeyinde yapılmıştır. Ortalama sınıf büyüklüklerine ve uygulanacak anket sayısına göre sınıf sayısı belirlenmiş ve ildeki tüm sınıflar bir sıraya göre dizilerek rasgele yöntemle seçim yapılmıştır. Toplam 12.270 ilköğretim ve 11.989 ortaöğretim öğrencisine anket uygulanmıştır. Anketi uygulamayı ret eden olmamıştır.

Araştırmada uygulanan anket formu ülkemizde daha önce bu amaçla "SAMAY 1998" ve "Gençlik Anketi 1996" isimli çalışmalarda kullanılan anket formundan derlenmiştir. Söz konusu anket ise A.B.D'de geliştirilen "Monitoring the Future" çalışmasında kullanılan anket formundan (5) ve Pompidou grubunun ESPAD projesi (Avrupa Alkol Madde Okul Projesi) için geliştirdiği formdan esinlenmiştir (4).

Araştırma 2001 yılının Nisan ve Haziran aylarında yürütülmüştür. Anketler, her ilde araştırmanın sorumlusu olarak belirlenen uzmanın kontrolünde seçilen anketörler aracılığı ile yapılmıştır. Anketörler önceden belirlenen kılavuza göre eğitilmişlerdir. Uygulama sırasında güvenilirliği arttırmak için sınıf öğretmenlerinin bulunmamasına özen gösterilmiştir. Anketler isim verilmeden doldurulmuş ve karışık olarak toplanmıştır. Toplanan formların değerlendirilmesi optik okuyucu aracılığı ile yapılmıştır.

Ankete verilen yanıtların tutarlılığını değerlendirmek için "yaşam boyu en az bir kez madde kullandım" diyenlerin "son bir yıl içinde

en az bir kez madde kullandım” diyenlerin oranına bakılmıştır. Herhangi bir uyarıcı veya uyuşturucu madde için “yaşam boyu en az bir kez madde kullandım” diyenlerin oranı %3.5, “son bir yıl içinde en az bir kez madde kullandım” diyenlerin oranı ise %2.6 olarak bulunmuştur.

Anketin güvenilirliğini değerlendirmek için, yaşamı boyunca en az bir kez esrar kullandığını belirtmiş olup da “eğer esrar kullanmış olsaydınız, bu ankette kullandığınızı söyler miydiniz?” sorusuna “kesinlikle söylemezdim” cevabını verenlerin oranına bakılmış ve bu oran %1.9 olarak saptanmıştır.

Relaktin adıyla bir madde tuzak soru olarak diğer maddelerin arasında sorulmuştur. Yaşam boyu en az bir kez, relaktin” kullandım diyenlerin oranı %2.1 bulunmuştur. Bu oran oldukça yüksek olarak değerlendirilmiş olup, madde kullanım sıklıkları tuzak soruya olumlu yanıt verenler “tuzak madde dahil”, vermeyenlerde ise “tuzak madde hariç” olarak belirtilmiştir. Bu nedenle esrar kullanım sıklıkları “tuzak madde dahil” edilerek ve “tuzak madde hariç” tutularak ayrı ayrı verilmiştir.

BULGULAR

İlköğretim öğrencileri arasında esrar kullanımı %1.2, ortaöğretim öğrencilerinde ise %4.0 olarak saptanmıştır (Tablo 1) illere göre dağılım incelendiğinde; ilköğretimde en sık kullanıma %2.7 ile Eskişehir’de, ortaöğretimde %5.3 ile İzmir, %5.2 ile Adana’da rastlanmıştır (Tablo 2).

Tablo 1: İlk ve ortaöğretim öğrencileri arasında esrar kullanım yaygınlığı

	İlköğretim (%)	Ortaöğretim (%)
Yaşam boyu		
Tuzak madde dahil	1.2	4.0
Tuzak madde hariç	0.4	3.0
Son bir yıl içinde		
Tuzak madde dahil	1.8	3.6
Tuzak madde hariç	0.4	2.4
Son bir ay içinde		
Tuzak madde dahil	1.6	3.0
Tuzak madde hariç	0.3	1.9

Tablo 2: Yaşam boyu en az bir kez esrar kullanım yaygınlığının illere göre dağılımı

	İlköğretim		Ortaöğretim	
	N	%	N	%
Adana	23	1.1	93	5.2
Diyarbakır	8	1.6	27	7.1
Eskişehir	23	2.7	27	2.6
Mersin	18	1.7	43	4.0
İstanbul	22	1.0	85	4.8
İzmir	19	0.9	87	5.3
Kocaeli	11	2.0	19	2.5
Sivas	2	0.2	16	1.4
Trabzon	6	0.6	35	3.1

Cinsiyete göre esrar kullanım yaygınlığına bakıldığında; esrar kullanım riski erkeklerde kızlara göre üç kat daha fazladır. Esrar kullanan öğrencilerin ailelerinin gelir düzeyleri açısından önemli bir fark bulunamaz iken, özel okullarda öğrenim gören ortaöğretim öğrencilerinde esrar kullanım riskinin iki kat daha fazla olduğu görülmüştür (Tablo 3).

Tablo 3: İlköğretimde ve ortaöğretimde yaşamı boyunca en az bir kez esrar kullananların; cinsiyet, ailelerinin aylık gelir düzeyleri ve öğrenim gördükleri okullara göre dağılım oranları

	İlköğretim	Ortaöğretim
Erkek/ kız odds oranı	3.3	3.7
Güven aralığı (GA)	2.1-5.0	2.9-4.7
*Düşük/yüksek gelir düzeyi odds oranı	1.6	1.3
Güven aralığı (GA)	1.0-2.3	1.0-1.6
Özel okul/diğer okul odds oranı	1.5	2.6
Güven aralığı (GA)	0.5-4.1	1.7-4.0

* Düşük gelir düzeyi: 400 milyon TL. veya daha az
Yüksek gelir düzeyi: 400. milyon TL üstü

Esrar kullanan ilköğretim öğrencilerinin %29.9’u son bir ay içinde 10 kereden fazla esrar kullandığını belirtmiştir. Bu oran kızlarda %24.2, erkeklerde %30.8’dir (odds oranı = 1.3 / GA = 0.5-3.3). Ortaöğretimde son bir ay içinde 10 kereden fazla esrar kullanımı ise %36.9’dur. Son bir ay içinde 10 kereden fazla esrar kullanım riski erkeklerde kızlara göre iki kat daha fazladır (odds oranı = 2.3 / GA = 1.1-4.7).

İlk olarak esrar deneme yaşı ortalaması; ilköğretimde 12.8 ± 1.6’dır. Bu ortalama kızlarda

12.7 ± 1.3, erkeklerde 12.9 ± 1.7'dir (T= - 0.690 ; sd = 199 ; p = 0.04). Ortaöğretim öğrencileri arasında ilk olarak esrar deneme yaşı ortalaması ise 13.8 ± 1.9 olup, bu oran kızlarda 14.0 ± 1.8, erkeklerde 13.7 ± 1.9 olarak bulunmuştur (T= 1.202 ; sd = 375 ; p = 0.09).

Esrar kullandığını belirten öğrencilerde sigara, alkol ve diğer maddelerin kullanımının yaygın olduğu saptanmıştır. Esrar kullanan ilköğretim öğrencilerinin çevrelerinde madde kullanan kişilerin olma olasılığının, kullanmayanlara göre iki kat, ortaöğretimde ise yedi kat daha fazladır (Tablo 4).

oranı = 23.7/ GA = 18.6-30.1).

Esrar kullanan ilköğretim öğrencilerinin %36.6'sı esrar kullanmayı bırakmakta veya miktarını azaltmakta zorlandığını, %15.1'i bırakmayı düşünmediğini belirtmiştir. Ortaöğretimde bu oranlar sırası ile %45.6, %17.7 olarak saptanmıştır. Öğrencilerin %13.2'si esrara ulaşmanın kolay olduğunu belirtmiştir. Esrar kullanan ortaöğretim öğrencilerinin %51.9'u, kullanmayanların %10.8'i esrara ulaşmanın kolay olduğunu belirtmiştir.

Esrar kullanan ortaöğretim öğrencilerinin %68.3'ü, hiçbir uyuşturucu yada uyarıcı madde kullanmayanların %51.9'u "riskli şeyler" yapmak-

Tablo 4: İlköğretim ve ortaöğretimde yaşamı boyunca en az bir kez esrar kullananların ve hiç esrar kullanmayanların içinde diğer maddelerin kullanım sıklığı, ailelerinde alkol kullanım sıklığı, çevrelerinde madde kullanım sıklığı

	İlköğretim				Ortaöğretim			
	Dene-yen (%)	Deneme-yen (%)	Odds oranı	Güven aralığı (GA)	Dene-yen (%)	Deneme-yen (%)	Odds oranı	Güven aralığı (GA)
Diğer maddelerin kullanımı								
Sigara	56.0	15.6	6.8	4.8-9.8	84.9	55.4	4.5	3.4-5.9
Alkol	60.0	14.9	8.5	6.0-12.2	83.6	44.2	6.4	4.9-8.3
Uçucu maddeler	76.3	2.5	128.0	81.8-200.5	42.2	3.5	19.8	15.8-24.8
Uyuşturucu ve uyarıcı maddeler	72.4	1.0	273.0	174.0-428.3	54.5	1.7	69.9	54.6-89.5
Ailede ve çevrede madde kullanımı								
Annede alkol kullanımı	25.6	8.9	3.5	2.3-5.3	22.3	10.4	2.4	1.9-3.1
Babada alkol kullanımı	48.8	37.5	1.5	1.1-2.2	55.2	45.1	1.5	1.2-1.8
Yakın akrabalar arasında madde kullanımı	15.5	1.9	9.3	5.7-15.4	29.3	3.0	13.3	10.5-16.9
Çevrede madde kullanımı	34.4	19.1	2.2	1.5-3.2	65.3	20.7	7.2	5.8-8.8

Yaşamı boyunca hiç esrar kullanmayan ilköğretim öğrencilerinin %3.3'ü arkadaşlarının esrar kullandığını belirtirken, esrar kullananların %73.3'ü arkadaşlarının da esrar kullandığını belirtmiştir (odds oranı = 81.3/ GA = 52.0-127.1). Esrar kullanan öğrencilerin %54.5'i esrar kullanmaları için arkadaşlarının ısrar ettiğini belirtirken, hiç esrar kullanmayanlarda bu oran %2.1 olarak saptanmıştır (odds oranı = 56.0/ GA = 37.6-83.5). Ortaöğretim öğrencileri içinde esrar kullananların %68.2'si, kullanmayanların %8'i arkadaşlarının esrar kullandığını belirtmiştir (odds oranı = 24.7/ GA = 19.6-31.2). Esrar kullanmaları için arkadaşlarının ısrar ettiğini belirtenlerin oranı ise %41.3'dür. Hiç esrar kullanmayanlarda bu oran %2.9'dur (odds

tan hoşlandığını belirtmiştir (odds oranı=2.0 / GA=1.6-2.6). Esrar kullanan ilköğretim öğrencilerinin ise %62'si, hiçbir uyuşturucu yada uyarıcı madde kullanmayanların %41.3'ü "riskli şeyler" yapmaktan hoşlandığını belirtmiştir (odds oranı=1.6/ GA = 1.1-2.2).

TARTIŞMA

Türkiye'de ilköğretim ve ortaöğretim öğrencileri arasında madde kullanımı diğer ülkelerde yapılan araştırma sonuçlarına oranla düşük bulunmuştur. Fakat ülkemizde son yıllarda sağlanan teknolojik gelişmeler, hızlı nüfus artışı, gelir dağılımındaki dengesizlikler ve genç bir nüfusu

barındırması gelişmiş ülkeler boyutunda olmasa da bu etkenlere bağlı olarak uyuşturucu kullanımında bir artış eğiliminin olduğu gözlenmektedir.

Araştırmamızda esrar kullanım yaygınlığının erkeklerde daha fazla olduğu saptanmıştır. Bu bulgu diğer araştırma sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Esrar kullanan öğrencilerin ailelerinin gelir düzeyleri açısından önemli bir fark bulunamaz iken, özel okullarda öğrenim gören ortaöğretim öğrencilerinde esrar kullanım riskinin iki kat daha fazla olması, sosyoekonomik düzeyin gençlerin esrar kullanımı üzerindeki etkisi açısından önemlidir.

Esrar kullandığını belirten öğrencilerde sigara, alkol ve özellikle diğer uyuşturucu ve uyarıcı maddelerin kullanımının, hiç esrar kullanmayanlara göre oldukça yaygın olduğu gözlenmiştir. Bu bulgular, esrarın diğer maddelerin kullanımı için bir geçiş maddesi olarak kullanıldığını düşündürmektedir (10).

Öğrencilerin aile ve çevrelerinde madde kullanımı incelendiğinde, babanın alkol kullanıyor olmasının esrar kullanımında önemli bir etkisinin olmadığı saptanırken, annenin alkol kullanıyor olmasının esrar kullanımında önemli bir etkiye sahip olması dikkat çekici olmakla beraber madde kullanımının aile tarafından kabul görüyor olmasının, gençlerin madde kullanımı üzerindeki etkisi açısından önemlidir. Esrar kullanan öğrencilerin çevrelerinde madde kullanan kişilerin oldukça fazla olması, büyük bir bölümünün esrar kullanmaları için arkadaşlarının ısrar ettiğini belirtmesi ve esrara ulaşmanın kolay olduğunu belirtenlerin oranının %10'un üzerinde olması madde kullanımında çevrenin önemini vurgulayan bulgulardır. Gençlerin aile, yakın çevre ve arkadaş çevrelerinin madde kullanımında büyük etkisinin olmasının yanı sıra gençlik çağının kendine özgü özellikleri göz ardı edilmemelidir. Ergenlik dönemi olgunlaşma, yaşama hazırlık, bunalımlar, öfkeler, çatışmalar ve kaygılar dönemidir. Araştırmamızda da öğrencilerin büyük bir bölümü "riskli şeyler" yapmaktan hoşlandığını belirtmiş olup, madde kullanan öğrenciler arasında "riskli şeyler" yapmaktan hoşlandığını belirtenlerin daha fazla olduğu gözlenmiş olup, gençlerin ruhsal durumunun madde kullanımında risk faktörü olarak değerlendirilmesi gerektiğini desteklemektedir.

Araştırma sonuçları, Türkiye'de esrar kullanım sıklığının diğer ülkelere oranla daha düşük olduğunu göstermektedir. Buna rağmen erkeklerde esrar kullanım yaygınlığının daha yüksek olup, esrar kullananlarda diğer maddelerin kullanımı

nın yaygın olduğu ve çevrenin esrar kullanımında önemli bir etkiye sahip olduğu saptanmıştır.

KAYNAKLAR

- 1- Carlini AE. "The use of solvents and other drugs among children and adolescents from a low socioeconomic background: a study in Sao Paulo, Brazil. *Int J Addict* 1988; 23: 1145-1156.
- 2- Kopteff PJ. "A survey of the abuse of medicines and illicit drugs by Finnish students. *Int J Addict* 1980; 15:269-75
- 3- Coffey C, Carlin JB, Degenhardt L, et al. Cannabis dependence in young adults: an Australian population study. *Addiction* 2002; 97: 187-194.
- 4- Hibell B, Anderson B, Bjarnason T, et al. Alcohol and other drug use among students in 26 European countries. The Swedish Council for information on alcohol and other drugs, CAN. Council of Europe., Co-operation group to combat drug abuse and illicit trafficking in drug (Pompidou Group) 1995
- 5- Johnston L, O'Malley P, Bachman J. National survey results on drug use from the monitoring the future study, 1975-1998. U.S Department of Health and Human Services; Public Health Service National Institutes of Health, 1999.
- 6- Özer ÖA. Ortaöğretimde Öğrencilerin Psikoaktif Madde Kullanımına Yaklaşımı ve Demografik Özellikler. Uzmanlık Tezi, Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi, İstanbul, 1991
- 7- Ögel K, Tamar D. Uyuşturucu Maddeler ve Bağımlılık Okul Eğitim Paketi, Öğrenci Anketi Bulguları", AMATEM- Özel Okullar Derneği Yayını, Prive Ltd., İstanbul 1996; s:12-23.
- 8- Ögel K, Tamar D. Lise gençleri arasında sigara, alkol ve madde kullanım yaygınlığı. *Türk Psikiyatri Dergisi* 2001; 12: 47- 52.
- 9- Doğan O. Sivas ilindeki lise öğrencilerinde madde kullanım yaygınlığı. *Bağımlılık Dergisi* 2001; 2: 53-56.
- 10- Ögel K, Tamar D, Evren C, Çakmak D. Bir geçiş maddesi olarak esrar. *Türk Psikiyatri Dergisi* 2000; 2: 21-29.